

Др РАСТКО ВАСИЋ

ПРИЛОЗИ ПРОУЧАВАЊУ АТЕНИЦЕ

Прошло је скоро три деценије откако су Милена Ђукнић и Борислав Јовановић вршили систематска ископавања две кнежевске хумке у Атеници код Чачка, али време није умањило актуелност ових радова, нити интересовање археолога за даља проучавања овог материјала. Наиме, међу другим сличним налазима са подручја централног Балкана, Атеница заузима посебно место. Географска издвојеност овог локалитета од других кнежевских гробова, специфичности кнежевских хумки, сложеност погребног ритуала, чији сви елементи нису још увек јасни у свим детаљима, јединственост и разноврсност гробних прилога домаће и стране провенијенције, од којих су многи добрим делом страдали у ватри, све то приказује атеничке хумке као некакву причу тајанства и маште, која пред читаоца поставља и даље бројна замршена и нерешена питања. Стога није за чуђење што се, упркос свеобухватном публиковању резултата радова и исцрпној анализи материјала коју су аутори презентирали јавности убрзо после завршених ископавања,¹ о Атеници и даље говори и пише, предлажу се нове интерпретације и изводе нова поређења у погледу начина сахрањивања.

вања, врше нове анализе и дају нова објашњења парцијално очуваних гробних прилога.² Овакве тежње су нарочито изражене у последње време новим открићима грчких предмета у Србији и потребом за свежим дискусијама о проблему страног импорта на централном балканском подручју у оним критичним годинама на прелазу из VI у V век, и за унутрашњост Балкана, и за источни Медитеран уопште. У тим оквирима и у том смислу треба схватити и овај наш прилог.

Културно опредељење Атенице у оквирима старијег гвозденог доба у Србији још увек изазива извесне недоумице. Некако од самог открића кнежевских хумки, оне су, вероватно због непостојања значајнијих налаза из исте епохе у централној Србији који би могли послужити као поређење, биле сврстане у гласиначки културни комплекс и означене, упркос уочавању извесних разлика у односу на материјал са Гласинца и околине Титовог Ужица, као део гласиначке културе раширене у источној Босни, југозападној Србији, северној Црној Гори и другим областима.³ Истина је да читав низ елемената повезује Атеницу са гласиначким комплексом и да она улази у ширем смислу у сферу гласиначких зрачења: за то говори спаљивање под тумулима које на Гласинцу преовлађује од средине VI века пре нове ере, неке паралеле у материјалној култури (троугаони привесак, брус, бронзане тролисне стрелице, игле, птичије фигуре), и нарочито сличности са налазом из Новог Пазара, који такође припада овом културном кругу (златне и сребрне апликае за одело, сребрна фибула, ћилибарске и стаклене перле итд.).⁴ Међутим, пажљивијем посматрачу неће промаћи из вида чињеница да највећи број ових паралела представљају облике атипичне за гласиначку материјалну културу. Бронзане „скитске“ стрелице су на самом Гласинцу веома ретке и у већем броју се јављају једино у Пилатовићима и Пећкој бањи, богатим гробовима који припадају гласиначкој групи,⁵ где, вероватно као и у Атеници, представљају део кнежевске паноплије задобијене у рату или миру у контакту са источним суседима у Мађарској и Трансилванији код којих је ова врста оружја била честа и популарна. Остаци бронзаних украсних игала, између осталих и игла са главом у облику вазе, показују аналогије са гласиначким материјалом из ранијег времена,⁶ али у суштини представљају један старији и превазиђени облик, који је највећим делом изашао из употребе у суседним групама. Сличне констатације важе и за фигуре птица од бронзе, које се по облику и стилу знатно разликују од типичних гласиначких

птичијих привесака и указују на једну дубљу традицију у њиховом приказивању. Истина да један од ових облика има директну паралелу на Гласинцу, у Заграђу, али се он тамо може сматрати као стран елемент у гласиначкој култури.⁷ Што се тиче златних и сребрних аплика геометријског облика које имају паралеле у Новом Пазару, оне такође нису посебно карактеристичне за гласиначки материјал и могу се сматрати специфичним производима домаћих радионица при кнежевским дворовима у југозападној Србији, уско везаним за доба уздизања племенске аристократије на овом простору.⁸

С друге стране треба истаћи разлике у коњској опреми које посотје у односу на гласиначке налазе — псалије типа *Szentes Vekerzug* познате су из Паноније и северне Југославије, али не и са гласиначког подручја.⁹ Још важније у овом смислу јесте сахрањивање на колима у обе хумке у Атеници, непознато у гласиначкој култури и ретко уопште на Балкану. Сахрањивање на колима је до сада констатовано у *Szentes Vekerzugü* и још неким локалитетима у Мађарској који припадају истој групи — сви приближно из V века пре нове ере, и у тумулима у Враци и Стрелчи у Бугарској, такође и каснијег времена него што се датује Атеница.¹⁰

Међутим, за истицање разлика између Атенице и Гласинца значајније је подвући недостатак главних типова гласиначке материјалне културе међу прилозима атеничких гробова — фибула, наруквица, двојних игала, појасних копчи, већег броја привесака — оних битних одлика по којима је гласиначки материјал постао познат и препознатљив. Једина фибула нађена у Атеници — сребрна фибула са правоугаоном ногом украшеном тремоло линијама, веома је слична новопазарским златним и сребрним примерцима истог типа,¹¹ па је несумњиво у Атеницу донета из Новог Пазара, заједно са неким другим предметима, о којима ће још бити говора.

Све ово говори о разликама између атеничког и гласиначког материјала и потреби да се Атеница посматра издвојено од типичне гласиначке културе. Она се још увек не може изузети у потпуности из гласиначког културног круга: културне и вероватно политичке везе између две области биле су јаке и тесне, постојале су можда и неке заједничке основе у њиховом културном развоју, о чему ће свакако више рећи будућа истраживања на овом простору. Међутим, и поред ове несумњиве повезаности, чини нам се да Атеницу, на основу подвучених разлика, треба сврстати у једну посебну групу са регионалним одликама и делимично другачијим настанком од

гласиначке — атеничку групу, како бисмо је најрадије назвали у овом тренутку.¹² Њено боље познавање и сигурније одређивање њених координата биће могуће открићима мање богатих, некнежевских гробова чланова исте племенске заједнице, као и уопште детаљнијим истраживањима овог периода у чачанском региону.

*

Међу материјалом домаће производње у Атеници у поменутом правцу посебно показују бронзане фигуре птица из централног гроба у хумци II.¹³ Овде су нађене две птице са дугачким кљуновима, великим реповима и алкама за вешање са доње стране, две птице са пуначким телима, вертикално пробијеним по средини са траговима гвозђа при отворима, и један привесак (?) у облику две симетрично постављене стилизоване птичије главе изнад једног круга. Истраживачи Атенице су с правом скренули пажњу на специфичности ових облика и претпоставили да птице представљају украсне делове неке веће целине — бронзаних колица или посуде. Две прве птице са вертикално бушеним телима биле су највероватније постављене усправно на некој подлози, док за последњи комад — двоглави привесак — постоје различите претпоставке.

Већ смо поменули да се гласиначки привесци у облику птица, који се јављају у ограниченом броју махом у VI и V веку пре нове ере, разликују у конструкцији и детаљима од атеничких птица, нарочито од пара са алкама на доњој страни, док се одређене разлике могу уочити и у поређењу атеничких птица са птицама на чувеним бронзаним колицима нађеним на Гласинцу 1878. године која се данас налазе у Naturhistorisches Museum-у у Бечу.¹⁴

Једина блиска паралела међу гласиначким материјалом нађена је за двоглави привесак и то у Заграђу (тумул I, 3), у гробу који је садржао још остатке бронзаног суда, двојну двопетељасту иглу, два дугмета, остатке гвозденог оружја, брус и фигуру вепра од сребрног лима.¹⁵ Сличан вепар од златног лима потиче из периферног гроба у хумци I у Атеници, па се на основу тога, као и облика двојне игле, гроб из Заграђа може хронолошки ставити приближно у исто време када и атеничке хумке.¹⁶ Према богатству прилога, гроб из Заграђа се не може сматрати кнежевским, али импортована фигура вепра и бронзани суд говоре сами за себе о томе да је реч о некој виђенијој личности која је овде била сахрањена.

За двоглави привесак Б. Човић сматра да представља највероватније део дршке бронзаног суда,¹⁷ што се у овом тренутку не

може дефинитивно ни прихватити ни одбити. За поменути сличан предмет из Атенице изнето је исто мишљење, мада су поменуте и паралеле са старешинском палицом која на врху има две симетрично постављене птичје главе и за коју постоје за сада аналогије на северозападу Југославије, и међу гробним прилозима локалне аристократије, и на фигуралним представама ситулске уметности.¹⁸ Да ли је и предмет из Заграђа могао бити део неког командног штапа или знака сличног достојанства, не може се рећи, али, с обзиром да су у гробу нађени и делови гвозденог оружја и један камени брус, таква се могућност у крајној инстанци не може потпуно искључити.¹⁹

Не улазећи дубље у ово питање, желимо да подвучемо да атеничке птице, можда заједно са двоглавим привеском, сачињавају највероватније једну целину — делове неког сложенијег предмета — колица или нечег другог, о чему су уосталом говорили и сами истраживачи. По својим одликама и облицима, као и по карактеру атеничког налаза уопште, ове птице би могле представљати одјеке једне старије традиције поштовања птица и сунца, распрострањеног на Балкану од касног бронзаног доба које се задржало у нашим крајевима до касног халштата а можда и касније.

У овом контексту занимљиво је поменути налазе из некрополе са тумулима у Влаштици код Гњилана, који поред осталог, садрже делове жезла или неког сличног предмета од бронзе и гвожђа.²⁰ Жезло се састоји од једног вертикално издуженог бронзаног предмета лепезасто проширеног на горњем делу, на чијим странама се налазе пратоми птица са издуженим кљуновима, и од две мање бронзане птичје фигуре са остацима гвожђа на доњем делу, које су могле бити симетрично постављене око издуженог облика. Овај дугачки предмет је тако могао да представља централни елемент једне сложене конструкције са којим би се атенички двоглави привесак, иако по облику другачији и хронолошки млађи неких сто и педесет година, могао евентуално поредити. Да ли је у Влаштици било жезло састављено при врху од више делова или можда нека врста малог олтара у облику парапета са једним централним и два бочна елемента — нешто налик на критску „култну фасаду“, не може се рећи са сигурношћу. С друге стране, ови облици из Влаштице указују на извесну везу са појединим „македонским бронзама“, нарочито пиксидама или привесцима у облику макове чапице, о којима је доста писано и који су били распрострањени претежно у околини Штипа и Ђевђелије.²¹ Поклопци ових судића имају две симетрично постављене птичје главе око вертикалне дршке и

подсећају на сунчеву барку са птичјим главама са стране и божанством у облику штапа у средини и у концепцији представе показују доста заједничког са налазима из Влаштице.²²

О сунчевој барци и култу сунца на централном балканском подручју у старије гвоздено доба постоје и друге индиције. Овде наводимо један издужени предмет из Земуна, идентификован као балчак мача,²³ који веома подсећа на сунчеву барку и могао је бити осовина једних бронзаних колица са птицама или њиховим протомима. Птичји протоми на крајевима су веома уочљиви док је предмет вертикално пробушен на пет места, што говори у прилог горње претпоставке. Групни налаз или остава бронзаних предмета из Маћедонаца код Медвеђе, по карактеру слична гробним прилозима из тумула код Влаштице, садржала је, према подацима налазача, и једна бронзана колица са „зечићима“, која су изгубљена.²⁴ „Зечићи“ су могли лако представљати птице са роговима — тип Rinder-Vogel — облик који се по Косаку јавља у прелазном периоду бронзаног у гвоздено доба и везује се махом за Подунавље.²⁵ Руда једних колица са птицама са роговима нађена је случајно у Радујевцу на Дунаву у источној Србији и датује се нешто раније од Влаштице и Маћедонаца, што потврђује постојање оваквих животињских облика на територији Србије.²⁶ Занимљиво је овде поменути да пар атеничких птица са алком на доњој страни, као делимично и двоглави привесак, имају необично јако истакнуте очи које би могле представљати реминисценције на раније рогове. Иако ће вероватније бити реч о невештини мајстора у овом случају, остаје извесна могућност да су ова потенцирања облика очију настала намерно и да атеничке птице садрже тематски једну компоненту коју не можемо још да разумемо.

Читав овај проблем захтева даља и обимнија истраживања.

*

Међу предметима страног порекла у Атеници — обрађеним ћилибарским зрнима, бронзаном посуђу, керамици, златним апликама у облику фигуралних представа и другом — откривени су у централном гробу хумке II делови кутије мањих димензија са оплатом од кости. Поред више правоугаоних неорнаментисаних плочица, кутији је припадала и фрагментована композиција са представом лава како напада јелена, израђена у плитком рељефу. Два сачувана фрагмента доњег дела композиције дуга су 6,6 и 4,3 цм, па је дужина читаве плочице могла износити 12 до 13 цм.²⁷ У истом

гробу је нађена и мала лежећа фигура лава од кости, дужине 4,5 цм, која је могла такође припадати поменутој кутији.²⁸

Иако тема борбе лавова и јелена представља оријентални мотив, који се са истока раширио у Грчку и даље на запад,²⁹ за кутију из Атенице може се са доста сигурности тврдити да потиче из етрурских радионица из околине Вулчија. Наиме, овакве кутије од дрвета, обложене плочицама од кости или слоноваче са урезаним фигуралним композицијама различите садржине, сличних димензија и са истим пропратним украсним елементима, на чијим су поклопцима често постављене фигуре птица или лежећих лавова, нађене су у већем броју примерака, претежно у средњој Италији. О овој врсти накита први је опширније писао Л. Полак почетком XX века и претпоставио, на основу три сличне плочице са Кипра, да је реч о кипарско-италским производима под утицајима са истока.³⁰ Иако су ови утицаји несумњиво одиграли значајну улогу, каснија проучавања и нови налази недвосмислено су показали да је реч о етрурским производима, насталим највероватније у некој радионици у Вулчију у касном архајском периоду.³¹ У последње време овим питањем се посебно позабавила Марина Мартели,³² која је сакупила велики број оваквих кутија или њихових делова — делови кутије из Атенице нису јој били познати — и јасно показала да највећи број потиче из Етрурије и њених колонија у Емилији и Кампанији, одакле су се рашириле по Медитерану и до сада нађене у јужној Италији, у Велији, Пестуму и Локрима, у Апулији у Руву, на Сардинији у Нори и Таросу, на Малти, Делосу, Јалисосу на Родосу и Кипру. Према стилским одликама фигуралних представа, Мартелијева дели ова кивотија на четири групе, које се хронолошки такође нешто разликују. Прве две групе одликују се брижљиво урезаним облицима, каткад са калиграфском прецизношћу, и приказују махом људске фигуре, гозбе, поворке људи и жена, ловове, кола са кочијашима и крилатим коњима, затим птице, јелене, лавове; како стилски тако и тематски показују да инспирацију за њихову појаву треба тражити на западним обалама Мале Азије. Налази старији од ове две групе концентрисани су готово искључиво на Етрурију и датовани приближно од 540. до 520. године пре н. е. Другу групу, чији су поједини комади стигли до јужне Италије, Малте и Родоса, Мартелијева ставља оквирно у последњу четвртину VI века. Трећа и четврта група представљају период декаденције, прецизност и чистота линије се губи, цртеж постаје површан и несигуран, тематика се своди на ређање људских или животињских фигура и гла-

ва, обично без сложенијег међусобног односа. Поред Етрурије, делови кутија ове две групе, датоване у прве деценије V века, нађени су такође на Делосу и Кипру.

Не улазећи дубље у проблематику ових кутија, истичемо да делови коштане кутије из Атенице несумњиво припадају серији ових етрурских умотворина. То показују: величина и облик кутије, фигура лежећег лава која се, како смо рекли, често налазила на поклопцу, орнаментисани оквир рељефне композиције, техника извођења, стилске одлике, детаљи, као и сам приказани мотив. У поређењу са материјалом који Мартелијева доноси, помињемо стилске паралеле са крилатим коњем из Тарквиније (кат. сл. 1), са плочицом из Орвиета, на којој два лава нападају јелена (сл. 12), плочицом са сличним мотивом са непознатог локалитета (сл. 18) или јеленима на плочици непознате провенијенције, данас у Cabinet des Médailles, у Националној библиотеци у Паризу (сл. 20). За атенички налаз су од изузетног значаја паралеле са плочицама од слоноваче из једног гроба у Орвиету наткривеном крајем XIX века; на једној од њих су приказана два младића у лову на јелена (сл. 23). Јеленова поза, као и приказивање ногу и копита, веома су блиски атеничком комаду. Кутија из Орвиета садржала је такође и лежећег лава на поклопцу, сличног атеничком лаву. Сви наведени примери припадају најстаријој групи кутија, датованој између 540. и 520. године пре н. е. С друге стране, важно је истаћи да поређења са животињама из треће групе, на пример биковима из Норе (сл. 59) и са непознатог локалитета, данас у Копенхагену (сл. 69), показују и у целини, и у детаљима, знатне разлике у односу на наш примерак. Биљни мотиви, слични оном приказаном на атеничкој плочици иза лавље фигуре, јављају се на плочицама из Кијузија и Орвиета (сл. 31 и 32), које Мартелијева ставља у своју другу групу, као и на плочици из Чертозе (сл. 46) из треће групе.³³

На основу свих ових паралела, чини нам се да би кутију из Атенице требало стилски разврстати највероватније у прву или најраније примере друге групе по горњој подели. Она би се стога могла датовати негде око 520. године пре н. е. или коју годину касније имајући у виду могућа хронолошка варирања у оквиру прве две групе.

Појава ове етрурске кутије у срцу Балкана, најстаријег оваквог налаза ван територије Етрурије, покреће један број питања на која се не може у потпуности одговорити.

Известан број етрурских предмета нађен је на тлу Југославије, нарочито на северозападу, где су италски утицаји били веома јаки и где је материјална култура у току VII и VI века итализована у приличној мери. Међу најзначајније комаде етрурског импорта спадају бронзани треножац из Новог Места, који има директне паралеле у Ветулонии из друге половине VII века, керамичка ојнохое из Стичне из истог периода или бронзана ојнохое круте форме из гроба 3145 у Светој Луцији, датована у прву половину VI века, и начињена, по свој прилици, у некој радионици у Вулчију.³⁴ Од средине VI века етрурски импорт није, чини се, тако бројан али су етрурски утицаји и даље присутни на овом простору. То се посебно види у развоју истарске и долењске варијанте ситулске уметности, чија појава доста дугује етрурској уметности.³⁵ Истарска фигурална пластика из Незакција, датована у крај VI и прву половину V века, такође има паралеле у Етрурији, нарочито двоглаво божанство, за које се најбоље аналогије могу наћи у Орвиету.³⁶

На централном балканском подручју, које нас овде више интересује, етрурски елементи су мање бројни и уочљиви него на северозападу Југославије. Могуће је да се најраније бронзане посуде у гласиначкој култури из друге половине VII и прве половине VI века — ребрасте зделе и басени са искуцаним ивицама — нађене на Гласинцу у Илијаку, Осову и Читлуцима, и у Пилатовићима код Ужичке Пожеге, увезене из Италије а не из Грчке, с обзиром да су ови, у основи оријентални облици, нађени у то време чешће на Апенинском полуострву него у Егеји.³⁷ Скарабеј из кнежевске хумке у Пилатовићима, такође је вероватно овамо допремљен из Италије, а не из Египта.³⁸ Од појединачних налаза са источног Јадрана треба поменути један букеро кантарос са Виса из прве половине VI века и једну бронзану статуету из Студенаца код Љубушког коју Маја Паровић-Пешикан датује у крај VI века, оно исто време у које треба сместити кутију из Атенице.³⁹ Исти аутор истиче налазе две етрурске имитације атичких скифоса, сликане белом бојом после печења суда, из тумула V у Читлуцима на Гласинцу и гроба 29 у Требеништу.⁴⁰ Иако ови скифоси припадају крају V века, они можда могу да укажу, према локацији налаза у Босни и Македонији, на пут којим је етрурска роба преко јужног Јадрана стизала у унутрашњост Балкана и у раније време. За међусобну везу ова два последња налаза говори такође сребрна наруквица троугласто проширена на једном крају, откривена у истом

тумулу у Читлуцима, облик који је веома чест међу прилозима групе требенишких гробова из које потиче поменути скифос.⁴¹ Тумул V у Читлуцима садржао је и два бронзана пехара са вертикалним ребрима на трбуху — атички облик познат и у бронзи и у керамици на ширем пространству.⁴² Ипак, вреди поменути да је такав керамички пехар нађен у гробу 25 у Требеништу, док су бронзани комади откривени у Цотили у западној Македонији и у Вици у Епиру.⁴³ О етрурским утицајима на Балканско полуострво у овом каснијем периоду постоје и друге индиције.⁴⁴

Ипак сви ови подаци, ако и говоре о могућем постојању неке одређеније везе између Италије, и посебице Етрурије, и централног балканског подручја у VII и на почетку VI века пре н. е,⁴⁵ не указују на неки директнији контакт Етрурије са централним Балканом крајем VI и почетком V века. Стога нам се чини у овом тренутку вероватније, што се подудара и са историјским збивањима у то време на овом простору, да су грчки трговци из Грчке или јужне Италије били ти који су донели у Атеницу овај етрурски комад. Налази оваквих кутија у јужној Италији и Апулији, одакле је многи производ импортован на централно балканско подручје, сведочили би у том смислу. Оваква претпоставка би одговарала и мишљењу Мартелијеве, која сматра да су грчки трговци пренели, уз остале етрурске производе, ове кутије на источни Медитеран.⁴⁶

Иначе, оваква интерпретација коштане кутије из Атенице помаже у извесном смислу решавању хронологије атеничких налаза и утврђивању путева доласка стране робе до ове кнежевске некрополе у околини Чачка.

У хронолошком погледу смештање атеничке кутије у време негде око 520. године пре н. е. потврђује раније изречене претпоставке о нешто старијем датовању хумке II, у којој је био сахрањен кнез, у односу на хумку I са кнегињом. Хумка I, која показује блиске паралеле са Новим Пазаром, припадала би првим деценијама V века, док би хумка II била коју деценију старија.⁴⁷

Што се тиче путева импорта, насупрот ранијим мишљењима, која су фаворизовала дунавски пут и везу са јонским колонијама на црноморској обали, може се рећи да су страни предмети стигли у Атеницу претежно преко грчких трговачких пунктова на јужном Јадрану. Етрурска кутија је највероватније дошла тим путем док и остали импортовани предмети указују највећим делом у том правцу.

Обрађени Ђилибар у Атеници, који се састоји од више лављих, овнујских и птичијих глава и фигура и једне људске маске,⁴⁸

има бројне паралеле у налазу из Новог Пазара. Како је новопазарски налаз знатно богатији и тематски разноврснији, сам по себи намеће се закључак да су обрађене ћилибарске перле у Атеници стигле преко Новог Пазара, односно да обема групама треба тражити исто порекло.⁴⁹ Како се фигурално обрађени ћилибар у VI и V веку пре н. е. среће махом на тлу Италије, највероватније је како су истакли и други аутори, да је у унутрашњост Балкана стигао са тог подручја.⁵⁰

При обради људских глава од ћилибара из овог периода у Британском музеју, Д. Е. Стронг је истакао постојање двеју стилских група: једне архајске, са великим бадемастим очима, малим носем и косом приказаном паралелним линијама, и друге, боље моделоване и реалистичније приказане, у којој је тродимензионалност облика дошла више до изражаја.⁵¹ За прву групу, распрострањену по читавој Италији, Стронг мисли да је настала у јужној Италији, одакле су бољи комади извожени, док су они лошије обрађени могли бити и локални производи; друга група, концентрисана у јужној Италији, по њему је ту искључиво и произвођена. Уз извесне варијације, са финијим поделама и нешто другачијим тумачењима појединих комада, други аутори су углавном прихватили Стронгове основне закључке.⁵²

Људске главе и фигуре из Новог Пазара и Атенице могу се са сигурношћу сврстати у Стронгову другу групу и несумњиво потичу из јужноиталских радионица. Животињске и птичје главе и фигуре ових облика налажене су у различитим деловима Италије, али логично је претпоставити да су увезене заједно са људским фигурама и да имају исто порекло. Из јужне Италије овај обрађени Ћилибар путовао је даље до југозападне Србије преко јужног Јадрана и даље највероватније долинама Дрима и Ибра, мада су за ово последње мишљење потребне нове потврде са терена.⁵³

Сва три гроба у Атеници садржала су бронзане посуде, али се о њиховом облику не може рећи много, јер су сви страдали у ватри. Реч је, изгледа, о једној хидрији, више судова-базена и два диноса или кратера са ваљкастим дршкама на ободу.⁵⁴ Ови облици су вероватно имали паралеле у Новом Пазару и Требеништу, где је, такође, нађено више бронзаних посуда, па би се могло претпоставити да су ови предмети у Атеницу стигли истим путем којим и на поменута налазишта. Новопазарско посуђе показује највећим делом јаке везе са јужном Италијом и северозападном Грчком, па се може претпоставити да је махом импортовано преко јужног

Јадрана.⁵⁵ Један број металних посуда из Требеништа свакако потиче из Македоније, али је добар део, нарочито посуђе са фигуралном декоративном пластиком, каква није нађена у великом броју око Солуна, морао бити увезен преко Јадрана.⁵⁶

О атеничким посудама неке индиције дају ваљкасте дршке у периферном гробу хумке I и централном гробу хумке II. Овакве дршке су стављене на бронзано посуђе различитог облика, али је карактеристично да се у нашој земљи јављају само на бронзаним кратерима. Овакви кратери су нађени у Требеништу — један са ваљкастим дршкама и један са дршкама и лежећим јарцима⁵⁷ и у Петилепу код Беранаца — један кратер са ваљкастим дршкама.⁵⁸ У Петилепу је, заједно са кратером, нађена и бронзана амфора,⁵⁹ тип нађен у Требеништу,⁶⁰ који има блиске паралеле и у облику, и по техници израде, у бронзаним амфорама у храму-хероону у Пестуму у јужној Италији.⁶¹ Имајући у виду вероватноћу да су оба метална суда стигла у Петилеп истим путем, може се претпоставити да су кратери са ваљкастим дршкама испоручени преко неког пункта на јужном Јадрану и да су пореклом из јужне Италије или северозападне Грчке. Самим тим, може се помишљати да су и атеничке посуде са ваљкастим дршкама, ако је заиста реч о кратерима, стигле у унутрашњост Балкана на исти начин.

Треба признати да остали предмети у Атеници за које се може са сигурношћу тврдити да представљају импорт — златне апликае у облику пчела, вепра и палмете, или кљунасти керамички крчаг са сликаним хоризонталним тракама рађен на витлу — не дају индиције по којима би их требало повезати са јужном Италијом, али, исто тако, не искључују могућност да су увезени преко истог трговачког центра на Јадрану преко кога и други поменути предмети.⁶²

Уопште узевши, може се рећи да су страни предмети стигли у Атеницу оним истим путевима којима су дошли и до других наших налазишта у том периоду интензивних веза унутрашњости Балкана са Грчком и јужном Италијом између 540/530. и 470/460. година пре н. е, о чему сведоче налази из Требеништа, Петилепа, Тетова, Пећке бање, Јањева, Призрена, Новог Пазара, Крушевице, Пилатовића, Атенице, итд.⁶³ На основу сигурних паралела за ове предмете у Македонији, Грчкој и Италији, може се рећи да су импортовани једним делом из и преко Македоније, другим делом преко јужног Јадрана, растегљивог појма под којим се обично подразумева Епидамиост и његова непосредна околина, који је обу-

хватао и поједине пунктове северније и јужније од тога. Овде треба убројати, што се нарочито истиче у последње време,⁶¹ северозападну обалу Грчке са Крфом, одакле су, преко Епира, источне Албаније и Охридске области, запажена одређена културна струјања у правцу севера. Нови налази и детаљне анализе у том правцу вероватно ће дати у том смислу и задовољавајуће одговоре и утврдити, са више прецизности, не само трасе ових путева импорта, већ и посебну улогу појединих трговачких пунктова у оквиру краћих хронолошких одсека.

Иначе, ово умногостручавање импорта у унутрашњости Балканског полуострва у другој половини VI и првој половини V века у односу на ранији период није могло бити случајно него су за ту појаву морали постојати посебни економски и политички разлози. Више пута је до сада указивано на тај феномен, који је објашњаван друштвено-економским напретком племенских заједница на Балкану и стварањем једног богатог и моћног аристократског слоја са изразитим жељама и потребама за тим и таквим предметима, али и историјским приликама у то време, грчко-персијским сукобом и потребама Грка да, због тешкоћа у пласирању своје робе на истоку, потраже за извесно време нова и недовољно искоришћена тржишта и могуће савезнике на северу у унутрашњости Балкана. Оваква политичка и економска ситуација, која је морала садржати и друге компоненте, условила је и путеве кретања грчког и другог импорта до централнобалканског подручја, па тако и до Атенице.

НАПОМЕНЕ

1. М. Букнић — Б. Јовановић, Илirsка кнежевска некропола у Атеници, Чачак, 1966; исти, *Archaeologia Jugoslavica*, VI, 1965, 1—35; исти, *Archeology*, 19, 1, 1966, 43—51.

2. М. Гарашанин, Праисторија на тлу СР Србије, Београд, 1973, 497—505; R. Vasić, *The Chronology of the Early Iron Age in Serbia*, Oxford, 1977, 51; А. Палавистра, Кнежевски гробови старијег гвозденог доба на централном Балкану, Београд, 1984, *passim*; А. Stipčević, *Kult heroiziranog pokojnika u Ilirskoj religiji*, *Duhovna kultura Ilira*, Sarajevo, 1984, 217; S. Čaće, *Obredi uz kneževski grob u Atenici i tragovi arhaičnog kraljevstva u Iliriku*, *Radovi Fil. fak. u Zadru*, 24, 1984/85, 13—29.

3. М. Букнић — Б. Јовановић, Илirsка кнежевска некропола у Атеници, 58—59; М. Гарашанин, *op. cit.*, 497—505.

4. М. Букнић — Б. Јовановић, *op. cit.*, Т. XV, XIX, XXIII, XXIV, 1—5, итд; Ђ. Mano—Zisi — Lj. Popović, *Novi Pazar. Ilirsko-grčki nalaz*, Београд, 1969, 18 *sqq.*, Т. XXIV, XXIX, XXXIV, XXXVII, XXXIII.

5. За усамљену стрелицу скитског типа из тумула XV у Илијаку на Главинцу, F. Fiala, *WMVH III*, 1985, 17, сл. 44, За Пилатовиће, М. Zotović *Arheološki i etnički problemi bronzanog i gvozdеног доба западне Србије*, Београд, 1985, Т. 32,4. Налази из Пећке бање нису публиковани.

6. Cf. A. Benac — B. Čović, *Glasinac*, 2, Sarajevo, 1957, T. IV, 5; XIV, 4, 9.
7. Ibid., T. XI, 12, 13; XLIX, 19; B. Čović, u *Praistorija jugoslovenskih zemalja V, Željezno doba*, Sarajevo, 1987, T. LXII, 17; LXIV, 2. Takođe Č. Truhelka, *WMBH* 1, 1893, 101, Sl. 181, 182, 187, 188.
8. Cf. nap. 4. Takođe, R. Vasić u *Praistorija jugoslovenskih zemalja V*, 644—650.
9. M. Guštin — B. Teržan, *Malenškova gomila v Novem Mestu*, *Arh. vestnik*, 26, 1975, 190—192.
10. S. Piggot, *The Earliest Wheeled Transport from the Atlantic Coast to the Caspian Sea*, London, 1983, 184—187, 228. Cf. R. Vasić, *Praistorija jugoslovenskih zemalja V* (u daljem tekstu *PJZ V*), 649.
11. М. Букнић — Б. Јовановић, op. cit., T. IX, 9; XV, 13; Д. Mano—Zisi — Lj. Popović, op. cit., T. XXVII, XXIX.
12. R. Vasić, *PJZ*, V, 648—649.
13. М. Букнић — Б. Јовановић, op. cit., T. XIII, 1, 2, 5; XXIII, 1—5.
14. Cf. nap. 7. Takođe, F. Hochstetter, *Ueber einen Kesselwagen aus Bronze aus einem Hügelgrab von Glasinac in Bosnien*, *Mitt. Anthr. Gesell*, X, 1881, 292—298, T. II.
15. F. Fiala, *WMBH* VI, 1899, 51, Sl. 51; B. Čović, *Importation of Bronze Vessels in the Western Balkans (7th to 5th Century)*, *L'Adriatico tra Mediterraneo e penisola balcanica nell'antichità*, Taranto, 1983, 150—151, Sl. 18—19; isti, *PJZ V*, 616, T. LIV, 1—3.
16. М. Букнић — Б. Јовановић, op. cit., T. XI, 1; XIX, 1. За двојну иглу, R. Vasić, *Præh. Zeitschr.* 57, 1, 1982, 241.
17. B. Čović, *PJZ*, V, 616.
18. М. Букнић — Б. Јовановић, op. cit., 32 К. Mihovilič, *PJZ*, V, 308, Сл 17, 10.
19. О комбинацији бруса и жезла у групама Мартијанец—Каптол и Гла-синац, cf. K. Vinski—Gasparini, *PJZ*, V, 197, и B. Čović, *PJZ*, V, 607, 611, 623.
20. R. Vasić, *PJZ*, V, 685, T. LXXI, 7, 8, 10.
21. J. Bouzek, *Graeco-Macedonian Bronzes*, Praha, 1973, 24—37; I. Kilian — Dirlmeier, *Anhänger in Griechenland von der mykenischen bis zur spätgeometrischen Zeit*, *PBF*, XI, 2, 1979, 229—239. Of. R. Vasić, *PJZ*, V, 704—705.
22. Р. Васић, *Бронзе из Титовог Велеса у Музеју Бенаки, Жива Антика*, XXIV, 1974, 228.
23. J. Тодоровић, *Каталог праисторијских металних предмета, Музеј гра-да Београда*, 1971, 80, бр. 295, T. 39, 1.
24. R. Vasić, *PJZ*, V, 674, T. LXX. На подацима о изгубљеним колицима захваљујем колегиници Десанки Костић.
25. G. Kossack, *Studien zum Symbolgut der Urnenfelder und Hallstattzeit Mitteleuropas*, Berlin, 1954, 52 sqq.
26. З. Вински, „Трачко-кимеријски“ налаз Адашевци у Сријему, *Рад Војв. музеја*, 4, 1955, 39, Сл. 29.
27. М. Букнић — Б. Јовановић, op. cit., T. XII, 4; XXII, 1, 2.
28. Ibid., T. XII, 8; XXII, 3.
29. Ibid., 45—46. Cf. L. Budde, *Eine Tierkampf Gruppe aus Sinope, Antike Plastik*, II, 1963, 59 sqq.
30. L. Pollak, *Archaische Elfenbeinreliefs*, *Röm. Mitt.* 21, 1906, 314—330.
31. Y. Huls, *Ivoires d'Etrurie*, Bruxelles-Rome 1957, 175 sqq.; M. Cristofani, *Gli Etruschi in Maremma*, Milano, 1981, 258—261; *Civiltà degli Etruschi, Katalog izložbe*, Firenze, 1985, 228—229, sa ranijom literaturom.
32. M. Martelli, *Gli avori tardo-archaici: botteghe e aree di diffusione*, *Il Commercio etrusco-archaico, Atti del l'incontro di studio 5—7 dicembre 1983*, Roma, Roma, 1985, 207—248.
33. Ibid., 209—238. Такође, за кутију из Орвиета, L. Pollak, op. cit., 320 sqq., T. II; *Mus. Italiano di Ant. class.* III, 1890, 211—214, odakle smo koristili priložene crteže kutije.

34. S. Gabrovec, *PJZ*, V, 76—77; 134. Cf. S. Vitri, *Un'oinochoe etruscha da S. Lucia di Tolmino* — *Most na Soči*, *Situla*, 20/21, Ljubljana, 1980, 267—277; K. Mihovilić, *Brončane lepeze iz istarskih željeznodobnih nekropola*, *Situla*, 20/21, 279—281.
35. S. Gabrovec, *PJZ* V, 100—105.
36. *Isti*, *PJZ* V, 326—331.
37. R. Vasić, *Greek bronze vessels found in Yugoslavia*, *Živa Antika* 33, 2, 1983, 186—187.
38. M. Zotović, *op. cit.*, 93—96, T. XXXII, 1, 2.
39. M. Parović — Pešikan, *The Finds from Cungar and the Problem of Italic Import into the Hinterland of the Adriatic*, *Archaeologia Jugoslavica*, XXII — XXIII, 1982—1983, 71.
40. *Idem*. За скифос из Читлука, F. Fiala, *WMBH*, III, 1895, 139, Сл. 36. За налаз из Требеништа, В. Лахтов — J. Кастелиц, *Нови истраживања на некрополата Требениште*, 1953—1954, *Лихнид I*, 1957, 42, T. XVIII, 10.
41. F. Fiala, *WMBH* III, 139, Сл. 32. За требенишке нарүквице, В. Лахтов — J. Кастелиц, *passim*.
42. F. Fiala, *WMBH*, III, 139, Сл. 34. За веома сличан пехар из северозападне Бугарске, из Пудрије, датован у прву половину 4. века, Б. Николов, *Известија на Археол. инст. XXVIII*, Софија, 1965, 172—173, Сл. 14 б.
43. В. Лахтов — J. Кастелиц, *op. cit.*, 29, T. VI, 26. Cf. Tsotyli — *Praktika Arh. Etair*, 1934, 76; Vitsa — *Arh. Deltion* 27, *Hronika*, B2, 444, T. 376 d.
44. Cf. S. Boucher, *Trajets terrestres du commerce etrusque aux Ve et IVe siecles avant J. C.*, *Rev. arch.* 1973/1, 79—96.
45. Cf. V. Govedarica, *Prilog razmatranju kulturnih veza Balkana i jugoistočne Italije u starijem željeznom dobu*, *Materijali Arh. Dr. Jug.* XVI, Peć, 1978, 77—89; V. Pingel, *»Balkanische« Bronzen der älteren Eisenzeit in Sizilien und Unteritalien*, *Situla*, 20/21, 165—175.
46. M. Martelli, *op. cit.* 237—238. Cf. J. Boardman, *The Greeks Overseas*³, London, 1980, 208.
47. М. Бүкнић — Б. Јовановић, *op. cit.*, 57; R. Vasić, *PJZ*, V, 648.
48. М. Бүкнић — Б. Јовановић, *op. cit.*, T. X, 1—7, XI, 6—10, XVI, XX, 1—15, XXI, 15—23.
49. Ђ. Mano—Zisi — Lj. Popović, *op. cit.*, 17—25, T. IX—XIII, XXXI—XXXIV, Б. Јовановић, *Филибарски накит у кнежевским гробовима Новог Пазара и Атенице*, *Зборник Народног музеја у Београду*, VIII, 1975, 65—80.
50. D. E. Strong, *Catalogue of the Carved Amber*, *British Museum*, London, 1966, 24 sqq.
51. *Ibid.*, 30.
52. J. de La Genière, *Rev. Arch.* 1967/2, 297—304; N. Negroni-Catocchio, *Le ambre gorgoniche nel quadro della problematica dell'ambra nella protoistoria italiana*, *Atti del colloquio internazionale di preistoria e protoistoria della Daunia in Foggia 1973*, Firenze, 1975, 310—319.
53. Поред Новог Пазара и Атенице, фигурално обрабени филибар на територији Југославије нађен је у већем броју у Јапоњији (R. Вођић—Drechsler, *PJZ*, V, 433, T. XLVI) и у Лисијевој Пољу код Иванграда (С. Марковић, *Ukrasni grobovi iz kneževskog groba sa lokaliteta Lisijevo Polje kod Ivangrada*, *Duhovna kultura Nira*, 81—87, сл. 1—4). Обе ове групе, и поред извесних варијација, припадају Стронговој групи I и највероватније су увезени другим путевима од новопазарског и атеничког филибара.
54. М. Бүкнић — Б. Јовановић, *op. cit.*, 39, 41—42, 47—48, T. XVII, 4—10, XX, 18, XXIII, 15—19.
55. Ђ. Mano—Zisi — Lj. Popović, *op. cit.* 56—61, T. III—VIII.
56. В. Filow—K. Schkropil, *Die archaische Nekropole von Trebenischte am Ochrida-See*, Berlin — Leipzig 1927, Abb. 40—90, T. VII—XIII; Ј. Поповић, *Каталог налаза из некрополе у Требеништу*, *Народни музеј Београд*, 1956, T. XXII—XXXIII. Cf. R. Vasić, *PJZ* V, 731—732.

57. B. Filow — K. Schkropil, op. cit., Abb. 49—53. За лежеће јарце, сличне тробенишким, нађене у Црквиншту код села Трапа близу Битоља, I. Mikulčić, Pelagonija, Beograd—Skoplje, 1966, 38.
58. I. Mikulčić, op. cit., 37, Sl. 20a; R. Vasić, PJZ, V, T. LXXV, 3.
59. I. Mikulčić, op. cit., Sl. 20b; R. Vasić, PJZ, V, T. LXXV, 2.
60. B. Filow—K. Schkropil, op. cit., Abb. 59—62; Lj. Popović, op. cit., T. XXXIII, 43.
61. P. C. Sestieri, Il Sacello-Heroon Posidoniate, Bolletino d'Arte, 40, 1955, 53—61. Cf. C. Rolley, Les vases de bronze de l'archaïsme récent en Grande Grèce, Naples, 1982, 83—94.
62. Нпр. J. Vokotopoulou, Halkai korinthioygeis prohoi, Атина, 1971, 71, сматра да је крчаг из Атеннице коринтски рад и да га треба датовати у другу четвртину VI века.
63. За ове налазе, поред већ цитиране литературе, Љ. Поповић, Архајска грчка култура на средњем Балкану, Народни музеј, Београд, 1975.
64. Cf. J. Vokotopoulou, op. cit., 171—3; C. Rolley, op. cit., 90—91.

CONTRIBUTION AUX RECHERCHES SUR ATENICA

Cet ouvrage est consacré aux dons votifs provenant des tombes princières d'Atenica, près de Cačak où en 1958/59, Milena Đuknić et Borislav Jovanović effectuèrent des fouilles systématiques qui, grâce à leur complexité et leur diversité incitent toujours de nouvelles discussions et analyses.

Dans l'introduction, l'auteur essaie de situer cette nécropole princière dans l'horizon culturel correspondant. Contrairement à l'habitude que l'on a prise de la ranger dans l'horizon culturel de Glasinac, l'auteur s'emploie pour détacher Atenica de cet ensemble. Selon lui, les comparaisons avec Glasinac montrent que les caractéristiques d'Atenica sont atypiques de Glasinac; il cite les éléments qui existent à Atenica, mais non pas à Glasinac (dont surtout le transport du mort dans un véhicule jusqu'à sa sépulture) de même que les objets typiques de Glasinac qui manquent à Atenica — fibules, breloques, bracelets, aiguilles doubles, boucles de ceinture etc. S'appuyant sur tout cela et sans nier les coïncidences, l'auteur considère qu'Atenica doit être traité de groupe à part.

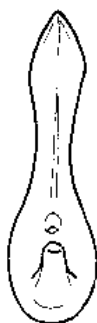
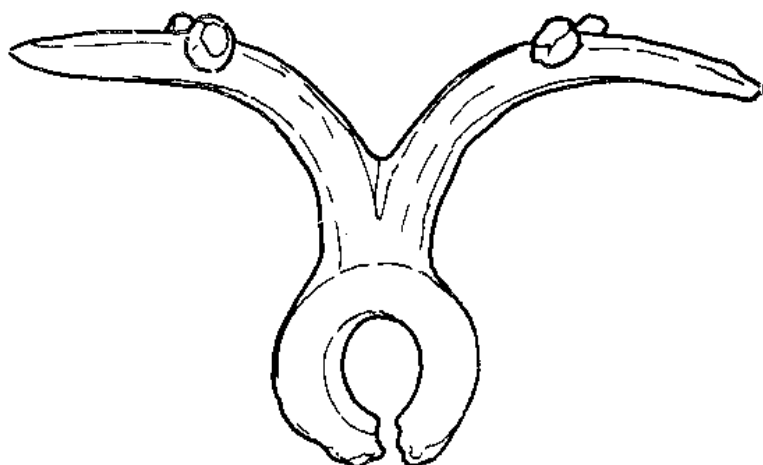
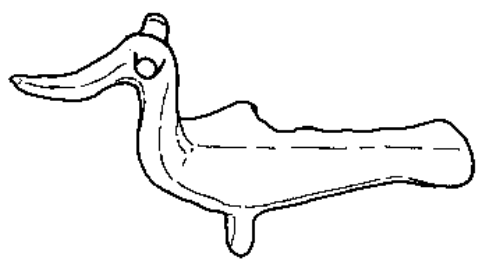
Il est question, ensuite, d'oiseaux de bronze, découverts dans la tombe II, à Atenica, que l'on rattache à l'ancienne vénération des oiseaux et du soleil, courante dans le Nord des Balkans et tirant son origine de la fin de l'âge de bronze. A l'appui de l'existence de cette croyance dans les régions centrales des Balkans, propre à l'horizon de Hallstadt, l'auteur mentionne les sites de Vlaštica, près de Gnjilane, de Mačedonci, près de Medveda, de Radujevac et de Zemun où l'on a mis au jour des figures d'oiseaux ou des fragments de charrettes chargées d'oiseaux.

Pour ce qui est des objets importés à Atenica, l'auteur démontre que les fragments d'un coffret en os de la tombe II, orné d'une représentation de la lutte du lion et du cerf et de celle d'un lion couchée, toutes deux également en os, provient d'Étrurie, le plus probablement d'un atelier de Vulci où les coffrets de ce genre étaient fabriqués entre 540/30 et 480/470 avant notre ère et exportés dans les pays méditerranéens. A comparer ce coffret d'Atenica avec ceux que Marina Martelli présente ces derniers temps — dans sa liste celui d'Atenica ne figure pas — on conclut que celui-ci appartenait à une des phases initiales de la fabrication de ces objets et que l'on doit le situer vers les années 520/515 avant notre ère. Malgré le fait qu'un certain nombre de produits étrusques remontant à la seconde moitié du VIIe siècle et à la première moitié du VIe ait été découvert sur le territoire de la Yougoslavie actuelle, surtout dans le Nord-ouest, en Slovénie et en Istrie, mais aussi en Bosnie, l'auteur suppose que le coffret en question, qui date d'une période postérieure, fut apporté jusqu'à Cačak, avec d'autres marchan-

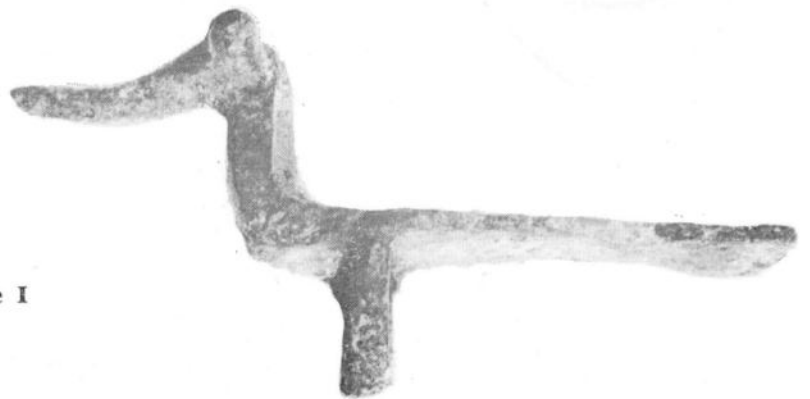
ПРИЛОЗИ ПРОУЧАВАЊУ АТЕНИЦЕ

dises, par les marchands grecs, au moment où les régions centrales des Balkans entretenaient des rapports étroits avec la Grèce et l'Italie Méridionale. Cela coïncide aussi avec l'opinion de M. Martelli, selon laquelle c'étaient les Grecs qui importaient ce genre de coffrets à Délos et à Rhodes.

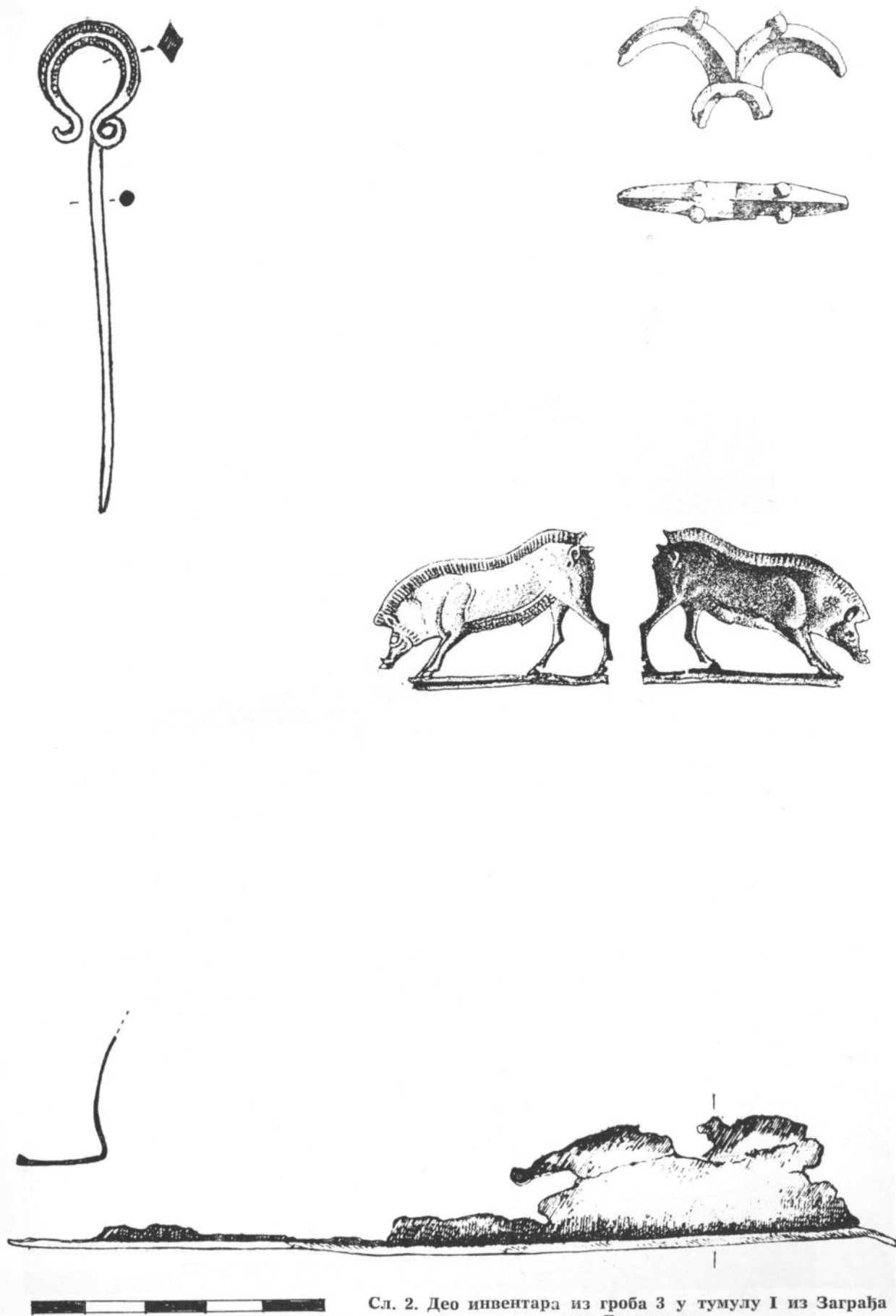
Sur la base de l'interprétation susmentionnée, l'auteur suppose que notre coffret en os est arrivé à Atenica du Sud de l'Adriatique. Les autres objets importés corroborent cette opinion. Les colliers d'ambre poli, mis au jour à Atenica, ont des parallèles presque identiques à Novi Pazar et il est fort probable qu'ils proviennent, eux aussi, de l'Italie Méridionale où l'on en a trouvé de tout à fait analogues. La vaisselle en bronze ayant été endommagée par le bûcher funéraire, il n'est pas possible d'en fournir une description détaillée, mais il est probable qu'elle ressemblait à celle en bronze de Novi Pazar, Trebenište et Petilep, près de Beranci, en Pélagonie, où elle était importée principalement du Sud de l'Adriatique. C'est pourquoi on peut dire que les produits grecs et italiens parvenaient à Atenica par les mêmes chemins qu'à de nombreux autres sites archéologiques de la partie centrale des Balkans — Trebenište, Petilep, Tetovo, Novi Pazar, Pečka banja, Kruševica, Pilatovići etc. Sur la base de parallèles sûres, on peut affirmer que les chemins de ces importations passaient, d'un côté, par la Mécédoine, de l'autre, par l'Adriatique Méridionale, mais ce problème ne pourra être éclairci avec plus de précision que grâce à d'autres objets que l'on découvrira à l'avenir et aux analyses détaillées qu'on leur consacrera.

Сл. 1. Птице од бронзе из хумке I
у Атеници

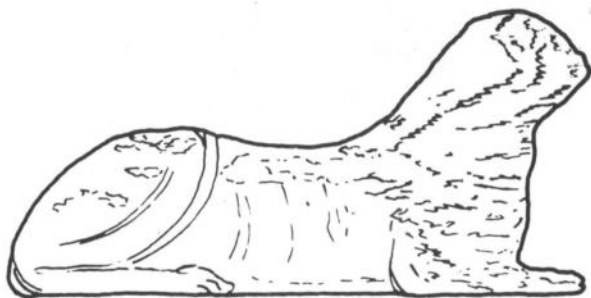
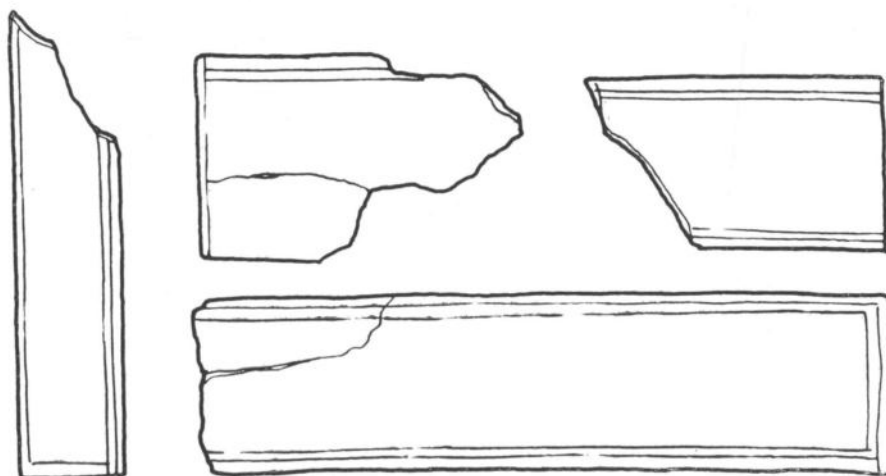
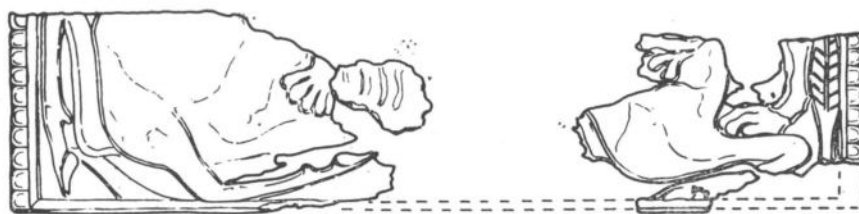
Сл. 1. Птице од бронзе из хумке I
у Атеници

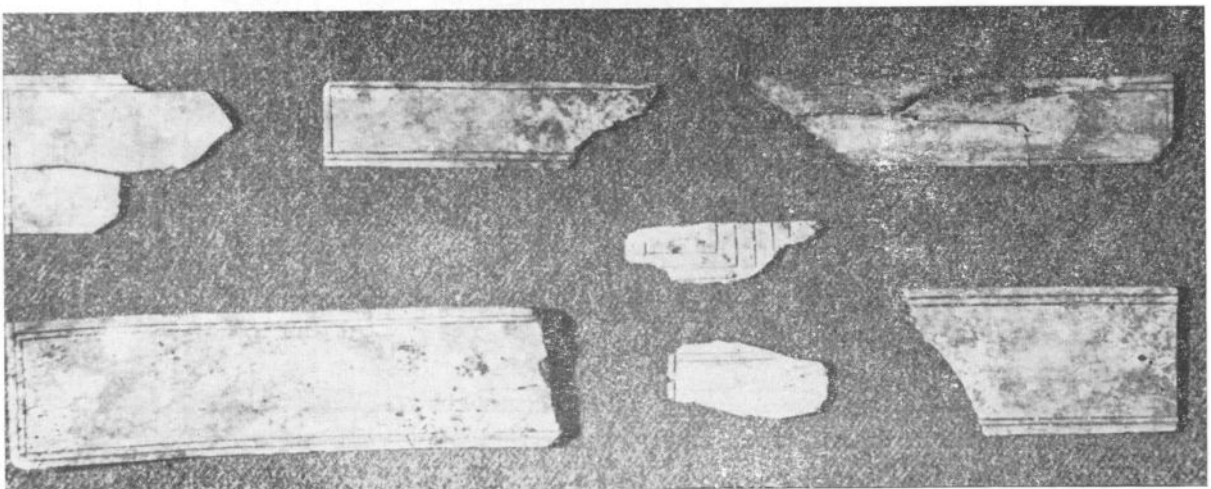
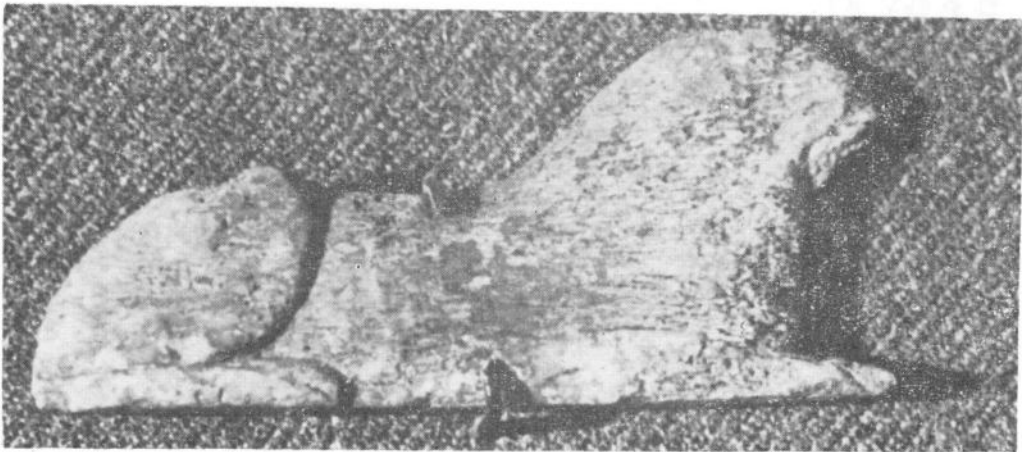
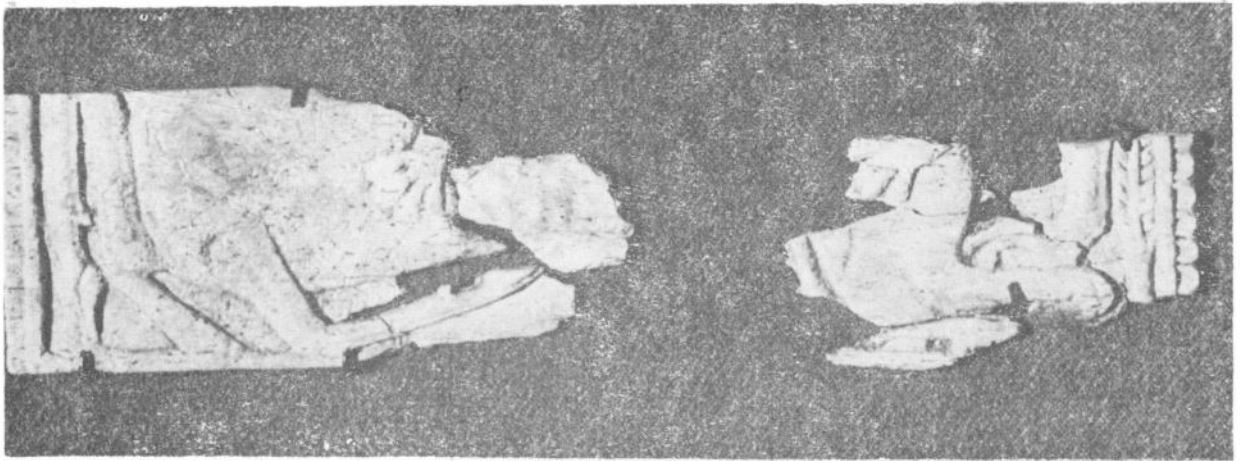
Сл. 2. Део инвентара из гроба 3 у тумулу I из Заграђа на Гласинцу

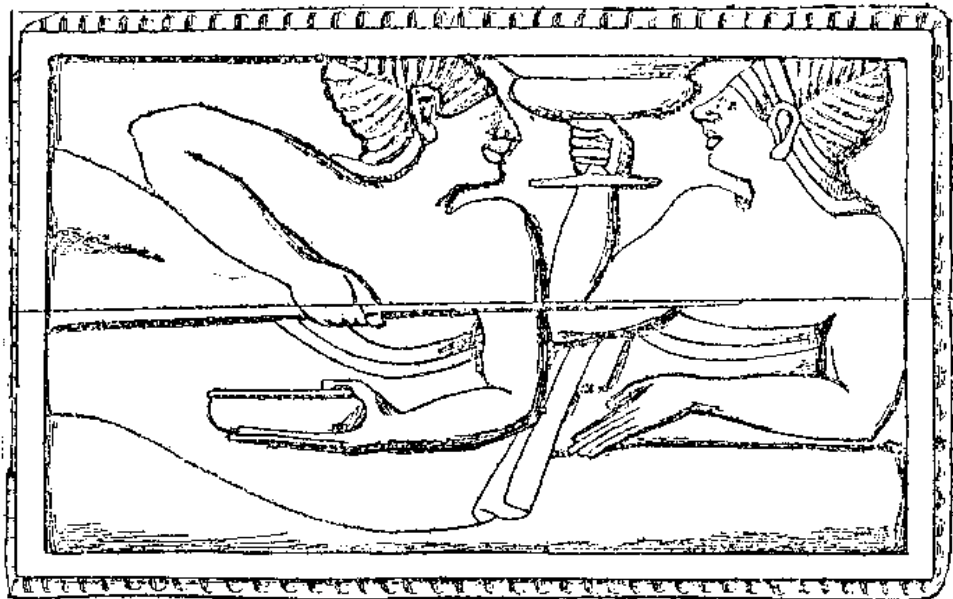
Сл. 3. Део бронзаних колица са птичијим протомима (?) из Земуна

Сл. 4. Делови кутије од кости из хумке I у Атеници

Сл. 4. Делови кутије од кости из хумке I у Атеници

Сл. 5. Делови кутије од слоноваче из Орвиета